

УДК: 159.9

© Грицук О.В., Сударікова А., 2013 р.

О.В. Грицук, А. Сударікова
Інститут іноземних мов ДВНЗ
«Донбаський державний педагогічний
університет», м. Горлівка

ПСИХОСЕМАНТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУР ЗНАЧЕНЬ У ІНДИ- ВІДУАЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ

У статті розглянуті сучасні методи й експериментальні методики семантичного дослідження структур значень у індивідуальній свідомості. Зроблений висновок про складність одержання адекватних даних щодо реальної структури «суб'єктивної» і «об'єктивної» семантичної системи.

Ключові слова: семантична одиниця, асоціативний експеримент, репрезентація, значення, індивідуальна свідомість.

О.В. Грицук, А. Сударікова ПСИХОСЕМАНТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СТРУКТУР ЗНАЧЕНИЙ В ИНДИВИДУАЛЬНОМ СОЗНАНИИ

В статье рассмотрены современные методы и экспериментальные методики семантического исследования структур значений в индивидуальном сознании. Сделан вывод о том, что трудно получить адекватные данные относительно реальной структуры «субъективной» и «объективной» семантической системы.

Ключевые слова: семантическая единица, ассоциативный эксперимент, репрезентация, значение, индивидуальное сознание.

O.V. Gritsuk, A. Sudarikova PSYCHOSEMANTIC RESEARCHES OF STRUCTURES OF MEANINGS IN INDIVIDUAL CONSCIOUSNESS

In the article methods and experimental techniques of semantic research of structures of meanings in individual consciousness are considered. The conclusion about the difficulty of reception of the adequate data concerning real structure about subjective and objective semantic system is made.

Key words: semantic unit, the association experiment, representation, meaning, individual consciousness.

Проблема. Ідея про те, що мова людини впливає на його сприйняття і уявлення про реальність, має довгу історію. Сучасну її версію пов'язують із Бенджаміном Лі Уорфом, який у 1956 р. детально описав цю гіпотезу і за ім'ям якого вона була названа («гіпотеза Уорфа»), хоча заклав її основи викладач Б.Л. Уорфа –

Е. Сепір. Б.Л. Уорф дійшов висновку, що люди, різні за національністю, неоднаково уявляють собі об'єкт, що позначається словом. Він стверджував, що точний переклад з однієї мови на іншу неможливий. Багато лінгвістів досліджували, як мова впливає на уявлення про реальність. Так, Г. Глізон відмітив, що в англійській мові колірний спектр поділяється на пурпурний, блакитний, зелений, жовтий, жовтогарячий і червоний кольори плюс безліч проміжних відтінків, а у мові шона, на якій говорять у деяких регіонах Родезії, виділяється менше кольорів [9]. У цьому зв'язку цікаво, що у всіх нормальних людей зорова система влаштована однаково. Тому можна припустити, що розходження в уявній обробці кольору пояснюються розходженнями мовних кодів, а розвиток мовних кодів, у свою чергу, залежить від культурних потреб.

Якою б моделлю породження граматичної структури фрази людина керувалася, перед нею встає серія питань, що знаходяться за межами граматики. Ці питання можуть бути сформульовані по-різному, у залежності від кута зору дослідника. Наприклад, за напрямком досліджень Н. Хомського - Дж. Міллера [11] вони формулюються як питання про способи добору правильних речень із безлічі граматично відзначених речень, що можуть бути породжені певною моделлю граматичної структури, і про способи вибору потрібної інтерпретації двозначного, хоча цілком правильного речення. Нижче наведено короткий нарис проблематики у психосемантичній галузі, спираючись, у першу чергу, на ті дослідження, що пов'язані з ідеєю породжуючих граматичних систем.

Метою дослідження є виявлення психологічних особливостей структури значень у індивідуальній свідомості. **Об'єктом** є психосемантичні дослідження. **Предмет** дослідження – структури значень у індивідуальній свідомості людини. **Метод**, що використовувався в дослідженні, – аналіз літературних джерел.

Результати дослідження. Модель Хомського-Міллера передбачає чотири компоненти або рівні у структурі значень індивідуальної свідомості: трансформаційний рівень, рівень породження за правилами граматики, рівень граматичних класів одиниць словника та рівень одиниць словника (семантичних одиниць).

Конструюючи фразу відповідно до правил її граматичної будови, відбираються одиничні слова зі списку, що зберігається в «довгостроковій пам'яті». Це робиться за допомогою двох класів ознак: ознаки власне граматичні (синтаксичні маркери) і ознаки семантичні (семантичні маркери). Якби використовувався тільки один з класів, речення були б правильні лише з граматичної точки зору. Семантична ланка моделі, що породжується, включається після того, як спрацьовує ланка синтаксична. Як відзначає Ч. Кліфтон, семантичний компонент лінгвістичного описання не є знаряддям породження речень [12]. Він інтерпретує речення, які породжені синтаксичним компонентом.

Можна сконструювати семантичний компонент таким чином, що він, у сполученні з синтаксичним компонентом, буде породжувати тільки правильні (осмислені) граматичні речення. Для цього у списку слів для вибору (у лексиконі) кожне слово має містити і синтаксичні, і семантичні ознаки.

Якщо взяти будь-яку пару сусідніх слів у «готовому» реченні, то відношення цих слів може бути охарактеризоване з двох сторін: з боку взаємин граматичних класів, у які входять ці слова, а також з боку індивідуальних семантичних характеристик цих слів. Основна розбіжність між осгудівською і міллерівською психолінгвістичними напрямками полягає у розумінні природи взаємин узагальнених граматичних характеристик [10]. Для осгудівського напрямку це, насамперед, вплив «граматичного контексту», але в асоціативному експерименті обидві сторони можуть бути виявлені. Зокрема, слова, які мають однакову синтаксичну характеристику, мають тенденцію частіше сполучатися один з одним, ніж слова з різною синтаксичною характеристикою. Загальновідомо, що на іменник досліджуваний у більшості випадків реагує саме іменником. Д. Палермо довів, що іменник, крім того, у 76,6% випадків викликає парадигматичну асоціацію (наприклад, стіл – стілець), а не синтагматичну (стіл - коштує). Навпроти, неперехідні дієслова у 57,6% випадків викликають саме синтагматичну асоціацію. Існує велика кількість подібних досліджень. Так, Дж. Дженкінс довів, що результати асоціативного експерименту можуть бути використані для вивчення процесу породження речення. В експерименті за методом Х. Тейлора, де потрібно поставити

слово на місце викресленого у реченні, пробіл заповнюється згідно із закономірностями, відомими з «вільного» асоціативного експерименту. Функціональні слова (прийменники, сполучники) узагалі не викликають парадигматичні асоціації; вони створюють лише синтагматичні. Ці факти змушують дослідників сумніватися у статусі «функціональних слів» як слів.

Відносини між словами як членами граматичних класів вивчалися в психолінгвістиці й за допомогою інших методів. Ш. Розенберг поставив серію експериментів, де він зрівнював легкість запам'ятовування пар «прикметник - іменник», «прикметник - прикметник» і «іменник - іменник» [7]. Було виявлено, що легше за всіх запам'ятовувалися пари «прикметник - іменник», але лише якщо слова мали високу частотність. У протилежному випадку на першому місці були сполучення «іменник - іменник».

Асоціативний експеримент застосовувався для дослідження рівня одиниць словника за моделлю Хомського-Міллера, а саме, рівня ізольованих слів. Якщо раніше проблема ставилася як проблема співвідношення ізольованих слів або класів слів, на сучасному етапі розвитку психолінгвістики вона інтерпретується, у першу чергу, як проблема семантичної системи - об'єктивної або суб'єктивної [6]. Найчастіше це розрізнення не робиться, і, досліджуючи асоціації, конструюють на їхній основі мовну систему значень. Однак асоціативна структура не є мовною структурою. Вона - лише частина моделі мовної здібності і не є моделлю мовного стандарту.

Розглянемо деякі з психологічних теорій значення, що розвиваються в системі психолінгвістичних поглядів. Насамперед, це теорія «опосередкованої репрезентації» Ч. Осгуда. Поняття «опосередкованості» було введено біхевіористом Дж. Халлом [3]. Схема процесу «опосередкування» має наступний вигляд: існує нейтральний стимул (наприклад, слово) і ще один, не нейтральний (реальний предмет) стимул, що викликає певну реакцію, доступну для прогнозування. Якщо ці стимули багаторазово повторюються разом і асоціюються один з одним, нейтральний стимул, зрештою, починає асоціюватися з частиною поведінки, викликані нейтральним стимулом. Ця остання асоціація і є «опосередкованою репрезентаці-

єю». Реакція на нейтральний стимул є частиною тієї ж самої поведінки, що викликається нейтральним стимулом, тобто значення слова у прагматичному змісті є частиною значення предмета. Ця реакція не обов'язково здійснюється відразу, зазвичай лише змінюється «модель самостимуляції організму» (наприклад, почувши слово у новому контексті, приписується цій моделі новий семантичний відтінок, і у разі потреби щось виразити можливо скористатися даним словом з урахуванням цього відтінку).

Ч. Осгуд не припускає, що слово реально викликає, хоча б частково, властиву відповідному не нейтральному стимулові поведінку. Він виходить із введеного Ч. Моррісом поняття «схильності» організму до даної реакції, тобто розглядає значення слова як потенційну реакцію. При цьому він вводить поряд з поняттям «знак» (sign), тобто вербальний стимул, якому приписується значення, підлегле йому поняття «представника» (assign), тобто такого знака, значення якого приписується йому не шляхом прямої асоціації з невербальним стимулом, а завдяки посередництву асоціації зі значеннями інших знаків.

Якщо для Ч. Осгуда значення – це певна характеристика затриманої реакції («процес або стан поведінки організму, що використовує знак, що розглядається як необхідний наслідок сприйняття знакових стимулів і необхідний попередник вироблених знайомих реакцій»), то К. Нобл в одній з перших своїх наукових робіт визначив значення саме через характеристику стимулу, як середнє число асоціацій з цим словом у хвилину («величина t »). У більш пізніх роботах К. Нобл взагалі відмовився від поняття «значення» і прийшов до висновку, що останнє взагалі не можна встановити і вимірювати об'єктивно-психологічними (біхевіористичними) методами. Величину t він інтерпретував як «свідомість» (meaningfulness) стимулу, що у його визначенні є клас операцій, що дозволяють дати кількісну характеристику здатності вербальних стимулів викликати множинні відповіді. Пізніше була встановлена кореляція між отриманими експериментальними даними Ч. Осгуда і К. Нобла.

Що стосується семантичної теорії Дж. Каца, вона обходиться без певної інтерпретації значення. Його теорія стосується вивчення «здатності інтерпретувати речення».

Всі існуючі точки зору на проблему структури значень абсолютно не вичерпують його специфіки. Дослідник не може вийти за межі того аспекту значення, який Ч. Морріс назвав «прагматичним» значенням. Це варто мати на увазі при оцінці методик експериментального дослідження значень. Найбільш популярною є методика семантичного диференціала Ч. Осгуда. Основна ідея Ч. Осгуда полягає у тому, що значення можна оцінити, пропонуючи помістити слово у будь-яку крапку шкали між двома антонімічними прикметниками: сильний - слабкий, великий - маленький - і потім зіставити (у тому числі кількісно) місце його на різних шкалах. Але ця методика не дозволяє судити про значення.

Існують експериментальні дослідження, виконані під керівництвом О.Р. Лурія. У цьому циклі робіт була використана умовно-рефлекторна методика, а у якості індексу використовувалася плегісмографічна реакція (розширення і звуження судин). На жаль, хоча таким методом були отримані цікаві дані про характер зв'язків слів у «семантичному полі», роботи в цьому напрямку залишилися, по суті, незакінченими.

Проблема внутрішньої структури «семантичного поля», або «мікросистеми», цікавила А.П. Кліменко [5]. Вона зробила аналіз можливостей використання методик семантичного дослідження й їхньої ефективності. А.П. Кліменко зробила висновок, що експериментальні методики семантичного дослідження односторонні. Лише комплексне дослідження із застосуванням різних методик може забезпечити одержання адекватних даних щодо реальної структури «суб'єктивної» (а також, «об'єктивної», загальномовної) семантичної системи. Однак навіть комплексне експериментальне дослідження не здатне відповісти на одне з основних питань семантичної теорії: як, за якими ознаками і закономірностями відбувається пошук потрібного слова у семантичному просторі або у словнику (лексиконі). Однак, у деяких сучасних дослідників можна знайти ідею ієрархії й послідовної перевірки семантичних маркерів, коли вводиться спеціальне поняття «стежки» (path).

У дослідженні І.А. Мельчука і А.К. Жолковського пропонується скористатись готовим смисловим записом, що надалі перетворюється за певними правилами [4]. Це логічний підхід для цілей синтезу при машинному перекладі (адже йому передував аналіз), але він не відбиває типову ситуацію при породженні мови. Вихідне «семантичне дерево» Мельчука - Жолковського за своєю структурою близьке до семантичної моделі Ч. Осгуда.

Також є окремі спроби вчених установити ієрархію семантичних ознак на основі аналізу асоціацій. Однак ці спроби поки не можна визнати переконливими.

Н. Хомський стверджував, що в основі структури мови лежать елементи, загальні для всіх мов, що відбивають принципи організації, властиві свідомості [8]. Він увів наступні поняття: «зовнішня структура», «глибинна структура» і «правила перетворень». Під «зовнішньою структурою» він розуміє частину речення, що може бути виділена і названа шляхом звичайного аналізу. «Глибинна структура» – основна форма, що містить значну частину інформації, необхідну для передачі змісту. «Правила перетворень» – правила перетворення однієї структури в іншу.

Розглянемо наступні речення: «Спортсмен побачив дівчину з громади» і «Дівчина з громади була побачена спортсменом». У глибинній структурі цих речень укладена одна ідея, але дві наведені конкретні її форми (зовнішні структури) розрізняються і пов'язані правилами перетворень. Граматика перетворень виходить із принципу: висловлення, включаючи математичні вираження (наприклад, якщо $A=B$, то й $B=A$), можна переписати у різному виді, зберігши при цьому суть їхнього значення. Цим можна пояснити, що здатність людини генерувати величезну кількість різних речень і кілька різновидів кожного з них є результатом властивого людині розуміння правил, за якими речення утворюються і перетворюються в інші речення, що мають той самий зміст. Ця здатність була названа Н. Хомським компетентністю.

Твердження про те, що під зовнішньою структурою мови ховається її глибинна структура, що підкоряється правилам перетворень, призвело до поширення припущення про існування інших когнітивних структур. Експерименти Дж. Бренсфорда і Дж. Френкса показали, що люди не ізолюють речення, якщо вони семан-

тично пов'язані одне з одним. Інформація з різних речень поєднується у певну абстрактну форму, і ця абстракція запам'ятовується краще, ніж конкретна форма.

Отримані дані приводять до наступних **висновків**.

1. Психологів, психолінгвістів завжди цікавило питання, що людина робить, коли говорить і розуміє мову. При цьому основна увага приділялася мовної діяльності, процесам сприймання й розуміння мови. Важливо, що всі дослідницькі процедури пов'язані з експериментальними методами в інших науках.

2. Оцінюючи існуючі методи й експериментальні методики дослідження структур значень у індивідуальній свідомості, можна стверджувати, що вони однібічні. Немає комплексного підходу до цієї проблеми, що міг би забезпечити одержання адекватних даних щодо реальної структури «суб'єктивної» (а тим більше «об'єктивної», загальномовної) семантичної системи.

Список літератури

1. Алпатов М.В. История лингвистических учений / М.В. Алпатов. – М.: Языки славянской культуры, 2005.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. – СПб.: Питер, 2002.
3. Апресян Ю.Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики / Ю.Д. Апресян. – М.: Прогресс, 1974.
4. Жолковский А.К. О семантическом синтезе / Жолковский А.К., Мельчук И.А. // Проблемы кибернетики. – М.: Наука, 1967.
5. Залевская А.А. Введение в психолингвистику / А.А. Залевская. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000.
6. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1997.
7. Леонтьев А.А. Психолингвистика / А.А. Леонтьев. – Л.: Наука, 1967.
8. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / В.Ф. Петренко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988.
9. Солсо Р.Л. Когнитивная психология / Р.Л. Солсо. – СПб.: Питер, 2002.
10. Фрумкина Р.М. Психолингвистика / Р.М. Фрумкина. – М.: Издательский центр «Академия», 2001.
11. Хомский Р. Язык и мышление / Р. Хомский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972.
12. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Мысль, 1985.